УДК 82.512.1 – 131

Г.Р. Хөсәенова

ТАТАР РОМАНИК ДАСТАНЫ: ӘДӘБИ-СӘНГАТИ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
(«Ләйлә белән Мәҗнүн» дастанының кулъязма варианты мисалында)

Статья посвящена исследованию некоторой художественной специфики дастанов романического характера в истории литературы и фольклора. На конкретном материале, хранящимся в архивных фондах ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ автор демонстрирует богатство дастанного письменного наследия татар; текстологически обрабатывает и анализирует художественно-выразительные средства одного из национальных вариантов «Лейли и Маджнуна». В статье выявляются качественные признаки жанра дастан, тесно связанные с этно-культурными традициями татарского народа, устанавливаются связи между эпическим фольклором и татарской литературой Средневековья. Обобщенный вывод, сделанный автором, сводится к тому, что татарские романические эпос-дастаны, в том числе и популярные произведения на сюжет о Лейли и Маджнуне, возникли и формировались под влиянием знаменитых поэм древнетюркской поэзии, но в своем развитии приспособились религиозно-мифологическому мировоззрению этноса и к татарской культуре своего времени.

Ключевые слова: романический дастан, эпический фольклор, религиозно-мифологическое представление мира, историко-литературный процесс, поэзия Средневековья.

The article is devoted to the study of some artistic specifics of dastans of a romantic nature in the history of literature and folklore. Based on specific material stored in the archival funds of the IYALI named after G. Ibragimova Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan the author demonstrates the richness of the dastan written heritage of the Tatars; the artistic and expressive means of one of the national versions of «Leyli and Majnun» textually processes and analyzes. The article reveals the qualitative features of the dastan genre, closely related to the ethno-cultural traditions of the Tatar people, establishes links between epic folklore and Tatar literature of the Middle Ages. The generalized conclusion made by the author comes down to the fact that Tatar romantic epic dastans, including popular works on the plot of Leyli and Majnun arose and were formed under the influence of the famous poems of ancient Turkic poetry but in their development they adapted to the religious and mythological worldview of the ethnic group and to the Tatar culture of his time.

Key words: romantic dastan, epic folklore, religious and mythological representation of the world, historical and literary process, poetry of the Middle Ages.

Дастаннар – татар халык иҗатының да, шул ук вакытта әдәбиятның да тикшеренү объекты булырлык кызыклы өлкә. Халыкның борынгы заманнардан алып яшәеше чагылыш тапкан бу төр әсәрләрдә фольклор стиле, эпик мотивлар сакланган, алар күп вариантлы

булулары белән игътибарны җәлеп итәләр. Шул ук вакытта дастаннар Борынгы һәм Урта гасыр төрки әдәбияты чалымнарын да үзләштергәннәр, алга таба татар классик әдәбияты формалашуга зур йогынты ясаганнар. Фарсы теленнән кергән әлеге терминның төрки телләрдә «тарих», «хикәя», үткән эшләр хикәясе мәгънәсендә йөргәнлеге мәгълүм [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 5].

Татар әдәбияты белемендә һәм фольклористикада *дастан* сүзенә синоним буларак *эпос* төшенчәсе дә кулланыла. Асылда эпосның берничә төрле мәгънәсе яшәп килә. Беренче мәгънәсе – аның нинди дә булса вакыйганы хикәяләүгә, сурәтләүгә нигезләнгән, әдәбият һәм фольклор әсәрләрен үз эченә алган әдәби төр булуын күздә тотса, икенче мәгънәсе шактый тар – ул фольклорда һәм әдәби әсәрләрдә халык тормышын киң планда тасвирлаган, героик һәм романик характерга караган жанр буларак билгеләнә. Татар эпосын да дастан дип атау, һичшиксез, дөрес, чөнки алар эчтәлеге һәм формасы белән халык дастаны терминының гомуми мәгънәсенә, Урта Азия һәм Көнчыгыш халыклары әдәбият һәм фольклорында таралган дастан жанры билгеләренә туры киләләр.

Татар дастаннары хәзерге көндәге яшәеш формалары һәм башкарылу үзенчәлекләре, сюжет составы һәм поэтикасы, функцияләре һәм характеры белән эпос жанры тарихына хас табигый бер этапны күрсәтеп тора. Бу этапта безнең дастаннарның күбесе гомумтөрки эпос традицияләрен саклый. Шул ук вакытта дөнья халыклары әдәбияты, әдәби сюжетларның да татар дастаннарына йогынтысы зур булган. Башка халыклар иҗатында махсус эпик кануннар, иҗади факторлар көчле булса, татар дастаннарын күбесенчә китаби традицияләр тәшкил иткәнлеге мәгълүм.

Эпос-дастан билгеле бер халыкның үткәнен, тарихта эз калдырырлык мөһим вакыйгаларны тасвирлый. Биредә бу җирлектә яшәүче кешеләрнең ышанулары, табыну идеаллары, төгәлрәк әйткәндә, әкияти-мифологик, тарихи-героик, дини-героик, ә кайвакыт мәхәббәт маҗарасына нигезләнгән сюжетлар да урын ала. Мәгълүм булганча, ике гашыйкның мәхәббәт тарихын сурәтләүгә багышланган татар дастаннары романик дастаннар төркемен тәшкил итә. Татар романик дастаннары арасында аеруча «Таһир белән Зөһрә», «Ләйлә белән Мәҗнүн», «Бүз егет», «Йосыф китабы» популяр булган. Мавыктыргыч сюжеты, традицион романтик образлары белән генә түгел, күп канкойгыч сугышлар күргән, коллык, ярлылыктан интеккән гади халык өчен матур, мавыктыргыч мәхәббәт тарихына нигезләнгән бу әсәрләр юатучы, илһамландыручы ролен үтәгән.

Татар романик дастаннары билгеле бер вакыйганы сөйләп бирү белән генә чикләнмичә, геройларның хис-тойгыларын, күңел кичерешләрен ачып бирә. Героик дастаннардан аермалы буларак, биредә төп геройның кылган батырлыклары арткы планга күчә, тик шулай да кайбер дастаннарда геройның тылсымлы тууы, төш күрү элементлары саклана. («Таһир белән Зөһрә», «Сәйфелмөлек кыйссасы» һ.б.).

Мәхәббәт маҗарасына корылган дастаннарның асылында – бөек мәхәббәт хисенен көче, үлемсезлеге идеясе ята. Романик дастаннар сәяси мотивлар, тарихи вакыйгалардан шактый ерак, фәкать кайберләрендә генә реаль геройлар, сәяси проблемалар күренеп ала («Таһир белән Зөһрә»). Татар романик дастанында халыкның мифологик-фәлсәфи фикерләве чагылыш табу да бик кызыклы.

Борынгы һәм Урта гасыр Көнчыгыш әдәбияты традициясендә илаһи мәхәббәткә дан җырлаган әсәрләр татар дастаннарының иң зур өлешен алып тора [Мухаметзянова, 2014, с. 161–163]. Романик дастаннар һәркайсы диярлек үзләренең чагыштырмача күләмле булулары белән аерыла. Татар романик китаби дастаннарын Урта Азиядә мәгълүм «Рөстәмхан», «Сәят-Хәмра», «Асли-Кәрәм» һ.б. кебек саф романик әсәрләр дип әйтеп булмый. Татар телле дастан алардан шигъри эшләнешенең күбесенчә тезмә аралаш чәчмә булуы, күләменең чагыштырмача кечкенәлеге, бер яки берничә сюжет сызыгыннан гына торып, төгәл структуралы булуы, милли җирлек чагылыш тапкан сюжет үзенчәлекләре һ.б. сыйфатлары белән аерылып тора. Идел буе татарлары романик дастаннары, нигездә, барысы да китап стиленә тартыла. Бу төркем дастаннарда әдәби сюжетлар, әдәбиятның поэтик формалары фольклор стилендә үзләштерелгән. Персонажлар сөйләмендә дә «тере» башкарылуга хас билгеләргә караганда әдәби телгә якын нейтраль тел өстенлек итә.

Идел буе татарлары язма фольклорындагы мәхәббәт дастаннарында, шул ук сюжетка жанрның «тере» традицион төре белән чагыштырганда, әлбәттә, динамикалык, башкарудагы киң диапозон, телдән хикәяләүдә очрый торган энергия инде юылган, шигырь төзелешендә халык стиле буларак куланылып килгән силлабикага нигезләнү дә бик нык кимүгә йөз тоткан. Романик дастаннарда кайвакыт героика чалымнары чагылып китә. Әйтик, «Сәйфелмөлек», «Бүз егет», хәтта «Ләйлә белән Мәҗнүн»дә дә бу ачык күренә. Ә менә атаклы «Түләк», гәрчә ул мәхәббәт дастаны булса да, үзенең архаиклыгы белән һәм алыплар турындагы хикәятләргә якынлыгы ягыннан күбрәк каһарманлык дастаннары төркеменә якын.

Алга таба Ләйлә белән Мәҗнүн сюжетлы татар дастанына киңрәк тукталырбыз. Урта гасыр язма мәдәниятендә зур урын алып торган бу ядкяр татар халкында XVIII гасырдан башлап (бәлки аннан да иртәрәктер) бик популяр булган, халкыбызга аның берничә мөстәкыйль варианты мәгълүм [Мухаметзянова, 2013, с. 76–80]. «Ләйлә белән Мәҗнүн»нең татар версиясе – башка романик эпос-дастаннар кебек үк, татар халык иҗатының әдәбият белән чиктәш әсәрләреннән. Анда Урта гасыр төрки әдәби традицияләре татарларга хас җирле мәдәният һәм дини-мифологик карашлар белән керешкән.

Дастан вариантларының берсе – 1973 елда Казанда табылган кульъязма. Ул Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана [Ләйлә белән Мәҗнүн, колл. 39]. Текст «Хикәйәти Ләйлә белән Мәҗнүн будыр» дип

башланып китә. Ләйлә белән Мәҗнүннең Зәед исемле остаздан белем алулары, икесенең дә «бигаять (чиксез. – *Г.Х.*) назнин (назлы. – *Г.Х.*), зифа, күркәм» булулары, башлап Ләйләнең Мәҗнүнгә гашыйк булып, мөзәйинәдән (бизәндерүче. – *Г.Х.*) үзен зиннәтләттерүе, таңгача Аллаһтан үзенең кыяфәтен шушы зиннәтле килеш калдыруын ялварып чыгуы, аннан соң Мәҗнүннең, Ләйләне күреп, гашыйк булуы, мәхәббәтеннән тилереп, сәхрәгә чыгып китүе, Ләйләнең аны эзләп барып та, Мәҗнүннең хәлен күреп, өенә кайтып китүе, хәсрәтеннән вафаты, Мәҗнүннең, аны эзләп килеп, юлда очраган кызчык белән сөйләшүе, Ләйлә каберен табып, үзенең дә мәгъшукасы киткән дөньяга китеп баруы дастанда бик җентекләп тасвирланган.

Кульъязмада Зәеднең төшендә Ләйлә белән Мәҗнүнне оҗмах бакчасында күрүе турында хәбәр ителә. Остазлары алардан: «Әй, сезләр, бер-берәңизгә кавыштыгызмы?» – дип сорый. Ләйлә белән Мәҗнүннең җавабы бирәдә гаять фәлсәфи яңгырый: «Әй, остаз, безләргә бу йир-күк бозылмаганча кавышмакга әмер юкдыр. Аның өчен безниң туемызга бу йирне күтәргән үгезне суеп туй кылыныр». Шул рәвешчә, әсәрдә Ләйлә белән Мәҗнүннең кавыша алмаулары сәбәбенә зур мәгънә салына. Димәк, бу икәүнең кавышуы кыяматкәчә мөмкин хәл түгел. «Әгәр безләр дөньяда кавышырга улсак иди, харап улып ирди. Адәмләргә мәкян (торыр урын, торган җир. – *Г.Х.)* калмас», – диләр алар. Дөньяда дигәндә, монда ислам мифологиясендәгечә теге һәм бу дөньялар күздә тотыла. Кыямәт көненә кадәр («йиркүк бозылмаганча») бу икәү кавыша алмый, чөнки моның ахыры начар бетәчәк.

Ә инде җирне күтәреп тора торган үгез – дөнья картинасын космогоник күзаллауда очрый торган бик борынгы мифологик образ. Дөнья халыклары мифологиясендә Җирне үзенең мөгезендә күтәреп торган үгез турындагы миф еш очрый [Мифы народов мира, 1991, с. 67]. Борынгы заманда кешеләрнең Җирне хәзерге шикелле түгәрәк шар формасында дип түгел, ә бәлки үгез мөгезендә торган тигез, яссы урын дип күзаллаулары, ә үгез үзе очсыз-кырыйсыз суда йөзеп йөри торган балык мыегына беркетелгән дип уйлаулары мәгълүм [Урманче, 2011, б. 151].

Мондый борынгы ышанулар белән бәйле мифологик легендалар безнең борынгы ата-бабаларыбызда да сакланып калган. Дөньяны мифологик күзаллау картинасы кыйпылчыкларын татар халкында әле соңгы чорда да очратырга мөмкин. Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институның 2013 елда Мамадыш районы татар авылларына үткәрелгән фольклор экспедициясе вакытында, мәсәлән, филология фәннәре докторы Л.Х. Мөхәммәтҗанова Ишки авылында Мөхәммәтханова Флёра Зиннур кызыннан (1939 елгы) түбәндәге мифологик хикәятне язып алган. «Җир өч китта тора икән, дип сөйлиләр иде. Өч кит өстендә – бәк зур үгез. Шул үгез Җирне тотып тора икән. Җир читенә барып чыксаң, су башлана. Китлар бетеп, су башланган урынга барып чыккан

буласың инде. Китлар иксез-чиксез суда, имеш. Җир читеннән су, океан башлана. Бәләкәй вакытта ишеткән нәрсәләр инде бу. Төрле кешедән ишетеп, башка шулай кереп калган. Әкият бит инде». (Информант – Мамадыш районы Түбән Ушмы авылында яшәгән Ибраһимов Мөбәрәкша Ибраһим улы, һөнәре белән комбайнчы-механизатор, 1931 елгы, 83 яшендә вафат.) Яисә шул ук темага түбәндәгечә сөйләнә: «Үгез Җирне менә шулайттырып (информант ике кулын башы өстенә күтәреп, бармакларын тырпайтып күрсәтә. – *Л.М.*) күтәреп тора иде дип сөйләгәннәр. Мөгезенә куеп. Үгез үзе нәрсәдә торгандыр, белмим. Җир үгез мөгезендә торган, яссы булган. Әкият инде бу. Бездән көлә торган булмасын. Элекке кеше сөйләгән бит» [Милли-мәдәни мирасыбыз, 2017, б. 194].

Мондый хикәятләрне татарларның бүгенге көндә дә сөйләве – дөнья һәм тирәлек турында халык күзаллауларының тамыры бик тирән булуны дәлилли. Әлеге фәлсәфи-мифологик карашларның XVIII гасырда популяр татар романик дастаннары белән тәңгәллеге милли-мәдәни фикерләүдә эзлеклелек һәм тотрыклылык саклану турында хәбәр итә. Моңа охшаш хикәятләрне халык үзе «әкият инде» дип билгеләүгә карамастан, аларның нигезендә бик борынгы мифологик ышанулар ятканлыгы шик уятмый. Үзенең фәнни монографиясендә И.Г. Закирова да безнең халыкта Каф тавы белән уратып алынган Җирне үгез мөгезендә, үгезне – балык өстендә, балыкны – суда, суны исә һавада эленеп тора дип күзаллауның традицион космогоник концепция булуы хакында искәрткән иде [Закирова, 2003, б. 53]. Гомумән борынгы төркиләрдә үгезне изгеләштерү, үгез культы булган. Бу тема Г. Дәүләтшин хезмәтендә шактый тәфсилле яктыртыла [Дәүләтшин, 1999, б. 199]. Профессор Ф. Урманчеев мифологик үгез образының килеп чыгышын борынгы Авеста белән бәйләп карый, русчага Первозданный бык дип тәрҗемә ителә торган бу җан иясенең Авестада Ахура-Мазда тарафыннан барлыкка китерелгән булуы турында яза. Борынгы Шәрыкта, бигрәк тә зәрдөштлек хөкем сөргән илләрдә (Көнчыгыш Иран һәм Урта Азия, б.э.к. XII–X гасырлар), – ди галим, – Үгез, бигрәк тә Күк Үгез культы, аны изгеләштерү, аллалар дәрәҗәсенә күтәрү, аның килеп чыгышын, формалашуын һәм төп вазифаларын Галәм белән бәйләү югары дәрәҗәдә була» [Урманче, 2011, б. 154].

Ләйлә белән Мәҗнүн турындагы татар дастанына фәлсәфи-легендар үгез образының килеп керүе – дастанның татар версиясе үзенчәлеге. Җирне күтәреп торган үгезнең һәлакәте белән Коръәндә һәм ислам мифологиясендә тасвирланган Кыямәт көнен бергә бәйләп карау татар эпосында фәлсәфи-мифологик фикерләүнең булуын күрсәтә. Мондый фикерләү фольклорга гомумән хас. Бу очракта Җирне күтәреп торган үгезнең дастанга килеп керүе – гади халыкның дөньяны мифологик күзаллавы белән бәйле космогоник мифның әсәрдә чагылышы, дөнья картинасын дини-мифологик сурәтләү үрнәге ул.

Ә инде Ләйлә белән Мәҗнүннең теге дөньяда да һаман кавышмаулары – әсәрдә суфичыл карашның бер чагылышы. Төп игътибарның илаһи мәхәббәткә бирелү тенденциясе Низами Ганҗәви поэмасында да бар: Зәед күргән төштә бу икәү оҗмах бакчасында ике фәрештә булып, гаять тә бәхетле яшиләр. Низамида Ләйлә белән Мәҗнүннең мәхәббәте – иң беренче чиратта Аллаһка мәхәббәт.

Весь мир земной – всего лишь тлен и прах,
А чистота и вечность – в тех мирах [Низами, 1986, с. 304], –

ди поэма авторы, Ләйлә белән Мәҗнүннең илаһи мәхәббәтләрен тасвирлап.

Татар кульъязмасына килсәк, биредә әсәр Урта гасыр язма поэзиясе өчен характерлы булган суфичыл юнәлешне генә алга сөрүдән бик ерак тора. Текст ахырында Ләйлә белән Мәҗнүн мәхәббәте турында сөйләгән кыйссадан нәтиҗә чыгарыла (текстта ул «кыйссадан хисса» дип аерымланган). Дастанның бу өлешендә гашыйклыкның өч төрле булуы аңлатылган: аның беренчесе – гыйшык әгъла, ягъни Аллаһка гашыйк булудан гыйбарәт иң бөек хис, икенчесе – гыйшык оста, ягъни Ләйлә белән Мәҗнүннең гыйшкы кебек гыйшык, ә өченчесе – гыйшык әдна – дөньялыкка хас шәһвәти гыйшык. Дастан адәм балаларында бу өч төрле гыйшыкның өчесе дә булырга мөмкин, дигән фикергә урын калдыра, димәк, әсәр һич кенә дә тулысынча суфичыл мәхәббәткә дан җырлауга гына кайтып калмый.

Шулай итеп, Урта гасыр Көнчыгыш авторлары поэмалары тәэсирендә барлыкка килүенә карамастан, татар язма эпосы үз чорына хас җирле карашларны үткәрә, җирле күзаллауларга бәйле рәвештә, «Ләйлә белән Мәҗнүн» хикәятендә дөньяның (ә бәлки дөньяларның яисә ике дөньяның дип әйтү дөресрәктер) үзенчәлекле дини-мифологик картинасын тудыра. Җир-күкне күтәреп торган гигант үгез бар, ул үгезгә кыяматкәчә бердәнбер бурыч йөкләнгән, әмма үгез үзе дә, башка барлык җан ияләре кебек үк, Аллаһ ихтыярында, тәкъдиргә буйсынган. Ләйлә белән Мәҗнүн, бу дөньядан китеп, теге дөньяда «бер олуг бостан эчендә» бергә булсалар да, аларга әлегә «кавышмага әмер юк». Ләйлә дә, Мәҗнүн дә язмышларына буйсынганнар. Алар теге дөньяда кавышу сәгатен көтәләр, әмма бу кавышу – Низами поэмасындагыча Аллаһ белән кавышуга омтылу түгел, җир кешесе аңына хас чынбарлык гыйшкы, тексттагы сүзләр белән әйткәндә, «гыйшык оста», ягъни әгъла гыйшкы белән әдна гыйшкы арасында торган, ике җенестәге кешеләргә хас бөек хис. Хикәятнең төп максаты – укучыга әнә шул бөек хис турында тәэсирле итеп сөйләп бирү, бөтен кешелек исәнлеге өчен бу ике гашыйкның корбан ителүенә укучыны кызгандыру. Әлеге максат дастан вариантында фольклор мотивлары, дөньяны дини-мифологик күзаллау, шулай ук әдәби сюжет һәм чаралар катнашында тормышка ашырылган.

Татар романик дастаннары Көнчыгыш әдәбияты тәэсирендә туганнар һәм озак гасырлар дәвамында шул әдәбият йогынтысында

формалашканнар, шул сәбәпле аларда Борынгы һәм Урта гасыр Көнчыгыш әсәрләреннән килә торган консервативлык традицияләре үзен сиздерә. Шул ук вакытта татар романик эпос-дастаннарында заман таләпләрен канәгатьләндерерлек дөньявилык, Европа культурасына, әдәбиятына, фәненә омтылыш идеяләре дә бөтенләй юк түгел. Татар әдәбиятын һәм мәдәниятен борынгыдан азыкландырып килгән Шәрык мәдәнияте һәм аның аша романик дастаннарыбызга үтеп кергән идеяләр, стиль үзенчәлекләре билгеле бер чорга кадәр милләтебезнең табигатенә гаять ярашлы булган. Романик дастаннарның һәркайсында, шул исәптән, «Ләйлә белән Мәҗнүн» дастанында да, әдәбият кануннары белән фольклор кануннары табигый үрелештә чагылыш табуын күзәттек. Романик характердагы дастаннарыбызның татар дастаны дигән специфик бөтен барлыкка китерүдә дә роле зур. Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар халкында Урта гасыр иҗат методы традициясендә әсәрләр язу бик киң таралган була. Бу метод мәгълүм сюжетка корылган мәшһүр бер әсәргә ияреп язу, аны тулысынча яки өлешләп тәрҗемә итү, шул сюжеттан илһам алып, яңа җирлектә өр-яңа әсәр иҗат итү, ул әсәрнең халыкта популярлашып, әллә ничә вариантта таралуы аша туган ядкярләрдә тормышка ашырылган. Һәрхәлдә татар халкында, аерым алганда, Идел буе татарларында, әлеге методның нәкъ менә шундый – чагыштырмача иркен стильдәге юнәлеше өстенлек иткән. Татар халык иҗатында, шушы гаять күпкырлы һәм масштаблы күренешнең бер чагылышы буларак, «Ләйлә белән Мәҗнүн» кебек популяр дастаннар формалашкан. Халыкта борынгы чорларда ук киң таралган мондый сюжетлар татарларда XX гасыр башынача актив яшәгән. Татар телендә ярым әдәби, ярым фольклор текстларны төзегән иҗатчы-күчерүчеләр китап теленә, китаби гыйбарәләргә һәм образларга мөрәҗәгать иткәннәр, шул рәвешле романик дастаннарда фольклор катыш әдәби стиль ныгыган. Татар романик дастаннары эпик фольклорның зур өлешен алып тора, әдәби процесста актив катнашуы ягыннан да алар гаять әһәмиятле.

Әдәбият

Дәүләтшин Г. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 512 б.

Закирова И.Г. Болгар чоры халык иҗаты. Казан: Фикер, 2003. 144 б.

Ләйлә белән Мәҗнүн. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИнең Язма мирас үзәге, колл. 39, сак. бер. № 5015.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Мамадыш. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән, уникенче китап). Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2017. 344 б.

Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. 2-е изд. М.: Сов. энцикл., 1991. 719 с. һ.б.

Мухаметзянова Л.Х. Соотношение индивидуального и традиционного в романическом книжном дастане татар «Лейля и Маджнун». Вестн. Челяб. гос. ун – та. Филология и искусствоведение. Вып. 76. № 10 (301) 2013.

Мухаметзянова Л.Х. Тематическая классификация татарского эпоса: романические и героические книжные дастаны // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 2014. № 6 (36). Ч. 2. С. 161–163.

Низами Гянджеви. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 3. Перевод с фарси Т. Стрешневой. М: Худ. литер., 1986. 366 с.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. Томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.В. Әхмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Урманче Ф. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. 3 т. (С – Я). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 216 б.

Хөсәенова Гөлнира Рәзиф кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге
аспиранты